

Vier onbekende Noordnederlandse beeldhouwwerken

Adriaen van Wesels beeldengroepen, afkomstig van het voormalige Maria-retabel in de kapel van de Illustre Lieve Vrouwe-Broederschap van de St. Jan te 's-Hertogenbosch, werden aan het eind van de 19de eeuw aangetroffen in Den Bosch en omgeving. Twee groepen in bakken (onderdelen van de altaarkast) bleven daar bewaard in het Zwanenbroedershuis, andere trof men in het begin dezer eeuw aan op veilingen in Leeuwen (bij Tiel) en Den Bosch, in particulier bezit te Vught en op kasteel Heeswijk. Behalve de beide onderdelen van de altaarkast in het huis van de broederschap zijn al de overige fragmenten thans in het Rijksmuseum. Een *Kruisafneming* in de Staatliche Museen in Oost-Berlijn kan tot dit retabel hebben behoord en vrij zeker ook de *Drie Koningen*-groep in de voormalige verzameling Benoit Oppenheim, welke sinds 1907 niet meer is opgedoken¹. Dat de hier genoemde stukken alle van één hand zijn, valt op te maken uit de onderlinge stylistische verwantschap, en ten dele uit hun herkomst: 's-Hertogenbosch en omgeving. Zoals bekend bevatten de archieven in het Zwanenbroedershuis vele belangrijke gegevens betreffende het tot stand komen van dit retabel². Er kon uit worden opgemaakt dat de Illustre Lieve Vrouwe-Broederschap in 1475 dit *Maria-altaar* opdroeg aan de Utrechtse beeldhouwer Adriaen van Wesel en dat het werk reeds in 1477 gereed kwam. Het werd per schip van de bisschopsstad naar Den Bosch vervoerd en aldaar aan de broederschap afgeleverd. Hieronymus Bosch, die lid was van de broederschap, zat tevens in de beoor-

delingscommissie; enkele luiken van het retabel werden door hem beschilderd.

Aan de fragmenten van dit vermaarde retabel kan nog een onbekend onderdeel worden toegevoegd. Het stelt een *Lezende Maria* voor (afb. 1). Dit fragment trof ik aan op een grote stenen schoorsteenmantel in een der zalen van het stadhuis te Brugge als bruikleen van het Gruuthusemuseum aldaar. Gegevens over dit fragment konden niet worden verschaft³.

Maria zit op een kussen; zij leunt met haar linkerarm op een verhoging, en houdt op de rechterhand een opengeslagen boek, waarvan de buidel (leren aanhangsel van de boekband) tot op haar schoot afhangt. Haar houding herinnert aan de schilderijen van de Meester van Flémalle in het Prado te Madrid en aan het drieluik in The Cloisters te New York, waarop Maria eveneens met de linkerarm steunt op een bank, terwijl de engel Gabriël, komend van links, haar de blijde boodschap brengt.

Wanneer men zich dit verloren retabel, gewijd aan het Leven van Maria, tracht voor te stellen, dan kan men in de aanvang van de cyclus een Maria-Boodschap verwachten. Als tweede tafereel zal dan de Ontmoeting van Maria en Elisabeth volgen. Die groep werd in 1899 door het Rijksmuseum gekocht van een koopman te Vught (zie detail, afb. 3). Hierop volgt een Geboorte van Christus. Daartoe behoren wellicht de *Knielende Maria*, die in 1902 op het genoemde kasteel van Baron Van den Bogaerde te Heeswijk werd aangekocht (afb. 2) en de op de veiling van diens

verzameling te Den Bosch verworven *Musicerende Engelen met St. Jozef*. Als einde der cyclus van het Leven van Maria is een Sterfbed, eventueel een Maria ten Hemelopneming te verwachten. Maria's Sterfbed zou, zo deelde mij indertijd prof. dr. W. Vogelsang mede, op een veiling van de inboedel van de pastoor te Leeuwen nog net op het nippertje voor het Rijksmuseum zijn aangekocht.

Vergelijkt men nu de hoofden van de Maria's van de drie eerst genoemde taferelen (afb. 1-3), dan ziet men hetzelfde golvende, in het midden gescheiden haar, dat hoog op het wat bolle voorhoofd is ingeplant. Men ziet de parallel-lopende halsspieren, een klein neusje, een wat dikke onderlip en – het meest typerende stijlkenmerk van de beeldhouwer – een wat naar beneden getrokken onderste ooglid. Ook de zoom van de ronde halsuitsnijding van haar kleed is bij de *Lezende Maria* te Brugge en bij de Maria van de *Ontmoeting van Maria en Elisabeth* gelijk, doch bij de *Knielende Maria* is de zoom plat uitgebeeld⁴.

Het beeld van de *Lezende Maria* te Brugge vertoont een donkere beitskleur. Het werd 'gerestaureerd': links van de rechterknie tot aan de bodem heeft men het ontbrekende willen completeren. De afbeelding geeft de aanzet op de bodem weer en toont duidelijk de wat mat uitgebeelde plooi van het eraan toegevoegde stuk dat zo tegengesteld is aan het levendige plooienspel bij het authentieke deel. Enige twijfel komt ook op, indien men de rand beziet van de mantel, die afhangt over de linker mouw op de plaats, waar deze op de verhoging ligt. Het is niet geheel uitgesloten, dat de rand daar even opstond en door de restaurator werd bijgesneden om kleine afbrokkelingen te verdoezelen.

Het is verheugend door dit fragment weer een duidelijker beeld te verkrijgen van het *Maria-retabel* dat Adriaen van Wesel voor de kapel van de Illustre Lieve Vrouwe-Broederschap vervaardigde. De fragmenten van dit retabel en die van een geheel ander retabel in het Rijksmuseum, afkomstig uit de kerk te Soest, zijn de enige die ons een wat verbrokkeld beeld geven van de Noord-nederlandse retabelkunst dier dagen.

Een staande *Madonna* met het Kind op de rechterarm (afb. 4 en 6), welk beeld iets vroeger kan zijn ontstaan dan het beeldhouwwerk afkomstig uit het Bossche retabel, werd onlangs ontdekt in een neo-gotisch altaar in de kerk van de H.H. Cosmas en Damianus te Abcoude. Volgens het handschrift *Gedenkboek ten behoeve van de Katholieke statie te Abcoude*, 1849, werd het samen met vier engeltjes gevonden door de pastoor bij de aanvang van zijn pastoraat gedurende de schoonmaak van de pastorie. Het beeld, zo leest men, was zeer geschonden en de polychromie bijna niet meer te herkennen; maar hij vond het belangrijk genoeg om het bij gelegenheid eens te laten zien aan den grooten kunstkenner, den Heer W. Mengelberg te Utrecht die prees zeer deszelfs schoonheid en gaf de raad het te benutten voor een Maria-altaar. – Na dat ik hem het Maria-beeld had toegezonden en hij het van verf etc. ontdaan had, bleek hem meer en meer de schoonheid en hij vroeg mijne toestemming om gipsafgietsels er van te nemen, ten einde het suo tempore ook elders te benutten. Zo'n afgietsel werd onlangs aangetroffen in de R.K. kerk te Houten.

Het nieuw te maken *Maria-altaar* van Mengelberg werd in 1892 geplaatst en het beeld werd er, opnieuw gestoffeerd, in opgenomen. Toen de kerk van architect Tepe in 1964 zou worden gemoderniseerd, richtte men een noodkapel in alwaar ik het beeld aantrof. Het werd in het Rijksmuseum ontdaan van de onaangename polychromie die Mengelberg, na het afgeloofd te hebben, erop had aangebracht. De toestand van de figuur was in het algemeen uitstekend, de kroon was licht beschadigd en de linkerhand met scepter was vernieuwd. Een scepter treft men pas aan op het einde van de Renaissance; hij werd daarom vervangen door een peertje⁵. Na de restauratie werd het beeld voor een half jaar in het Rijksmuseum tentoongesteld, totdat er in de kerk een nieuwe plaats voor was gevonden⁶.

Het in een hemdje geklede Kind, dat op Nederlandse wijze bij Maria op de rechterarm zit⁷, houdt met beide handjes een vogeltje vast. Onder de kroon draagt Maria een met franje afgezette sluier en van de schouders hangt de wijde mantel open, die onder de ceintuur van het geplooid

Afb. 1. Adriaen van Wesel. Lezende Maria, rechter deel van een Maria-Boodschap. Eikehout, H. 46 cm. Gruuthusemuseum, Brugge.

Afb. 2. Adriaen van Wesel. Detail van Knielende Maria. Eikehout. Rijksmuseum, Amsterdam.

kleed wordt opgehouden, zodat een slip van de mantel voor haar rechterknie hangt.

Geplaatst naast het naar het gracieuze neigende werk van Adriaen van Wesel uit Utrecht, de stad van bisschop David van Bourgondië, valt het *Madonnabeeld* op door een meer gesloten vormgeving. Zeker staat het ver verwijderd van de sculptuur aan de Nederrijn met haar opwaaiende kleding en soms wat karikaturale uitdrukking in gelaat en gebaren, en al even ver van die van de Zuidelijke Nederlanden, die minder gedrongen van vorm is en wat gracieuzer en soepeler van karakter dan het meer houtserige, op kleinere schaal geconcipieerde werk van de noorderling. Wij

Afb. 3. Adriaen van Wesel. Maria, detail van een Ontmoeting van Maria en Elisabeth. Eikehout. Rijksmuseum, Amsterdam.

houden het beeld voor Noordnederlands, mogelijk Hollands, en dateren het omstreeks 1470.

De oude kerk te Abcoude (nu Nederlands Hervormd) had een kapel, genoemd Onze Lieve Vrouwe ter Noord. Over het wel en wee van de statie vertelt ons de heer Grevenstuk, dat onder pastoor Jan Egberts die in het *Memorieboek* van 1500 tussen 1470-1491 wordt vermeld, de parochie met reuzenschreden vooruit ging en giften en schenkingen voor fundaties rijkelijk vloeiden⁸. Men vraagt zich af of het Mariabeeld onder zijn pastoraat ontstaan is. Dat het de beeldenstorm overleefde is niet zo verwonderlijk als men weet dat de inwoners van Abcoude na de Reformatie

Afb. 4. Maria met Kind. Noordnederlands (Hollands?), ca. 1470. Eikehout, H. 92,5 cm. R.K. Kerk, Abcoude.

Afb. 5. Maria Magdalena. Noordnederlands, ca. 1480-1490. Eikehout, H. 82,5 cm. Museum, Heidelberg.

Afb. 6. Detail van afb. 4.

Afb. 7, 8, 9. Salvator Mundi. Utrecht, ca. 1520. Eikehout, H. 55 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

voor een groot deel katholiek gebleven zijn. Het redden en bewaren van een dergelijk beeld bij een parochiaan en het later weer teruggeven en opstellen in de schuilkerk behoort niet tot de uitzonderingen. Overigens wijst ook een *ex voto*, een zilveren koetje aan een ketting, uit het midden van de 18de eeuw, op een langdurige devotie voor dit Mariabeeld⁹. Want het is heel aannemelijk dat na de rampzalige runderpest in 1744 een boer Maria met dit *ex voto* vereerde (afb. 11).

Een beeld van *Maria Magdalena*, mij reeds lang bekend uit de veilingcatalogus van de voormalige verzameling Johannes Noll¹⁰ en vertrouwd door het 'Hollandse' karakter ervan, vond ik onlangs in het museum te Heidelberg terug, waar het als *Schwäbisch Ende 15. Jhrt* geldt (afb. 5). Het is nogal geschonden: het voetstuk en de handen met het attribuut, de zalfpot, zijn vernieuwd. Dat de figuur Magdalena voorstelt kan men afleiden uit de lange haarvlechten die onderaan in een knoop eindigen. In genoemde veilingcatalogus had het beeld een betere toeschrijving n.l. *niederrheinisch oder nordholländisch*. In karakter is het niet ver verwijderd van het *Mariabeeld* te Abcoude; het doet noordelijk aan, niet alleen door de smalle afzetting van bont bij de hals en door het voor de schoot opgeschorte kleed dat met bont is gevoerd, maar ook door de doek die tussen hals en haar is aangebracht. Hoewel men deze iconografische bijzonderheid in een vroegere periode ook wel buiten de Nederlanden aantreft, komt zij later herhaaldelijk voor in Noordnederland, o.a. bij een *Maria op de maansikkel* in het Rijksmuseum¹¹ en bij afb. 3. Een datering tussen 1480-1490 lijkt mij gerechtvaardigd.

Tenslotte maak ik de lezer bekend met een beeldje voorstellende de *Salvator Mundi* (afb. 7-9), dat in 1964 voor het Rijksmuseum werd verworven.

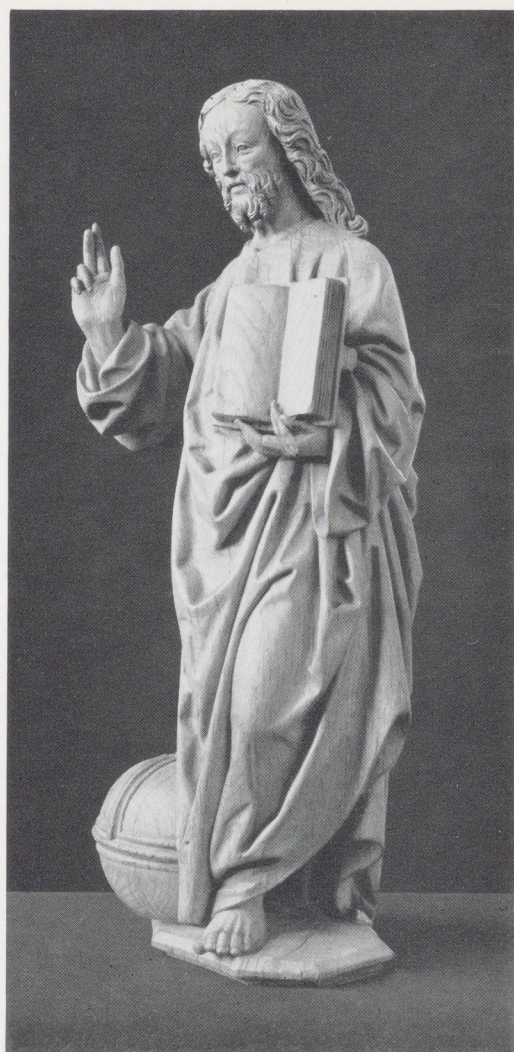

Christus staat op een achtzijdige plint met het gebogen linkerbeen iets naar voren en met het andere been naar achteren, terwijl de voet daarvan naar buiten is gedraaid met de hiel los van de grond. De rechterhand zegent, met de linker houdt Christus de beschouwer een opengeslagen boek voor. Links van zijn voeten ligt een grote globe waarop het kruisje thans ontbreekt. Christus is gekleed in een lang hemd dat hij onder de linkerarm heeft opgenomen; de mouw bij de

rechterpols is teruggevallen. Het hemd vertoont van voren zakplooiën tussen een grote v-plooi, die eindigt tussen voet en globe; van de rug hangen parallel-lopende plooiën tot over de plint omlaag. De vrijheid waarmee de stand der voeten is behandeld, de behandeling der plooiën en de uitdrukking van het gelaat geven aanleiding tot een datering omstreeks 1520.

Toen ik het beeld, dat oorspronkelijk zeker gepolychromeerd is geweest, voor het eerst zag, zat

het onder een glimmende, dikke vernislaag en was het verbonden met een modern hoog voetstuk waardoor de proporties en de ruimtelijke werking verstoord werden. In die toestand was het weinig aantrekkelijk. Het was door de Hollandse kunsthandel in Engeland verworven en het stond enkele jaren achtereen tentoongesteld op de Antiekbeurs te Delft. In het museum bleek het beeld enorm aan kwaliteit en aan juiste verhouding gewonnen te hebben toen resp. de ver-

Afb. 10. Ceremoniestaf. Utrecht (?), 1ste helft 16de eeuw. Zilver, H. van de knop 12 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

nislagen en het voetstuk eenmaal waren verwijderd. Het reeds eerder gewekte vermoeden dat het een Utrechts werk moest zijn uit de omgeving van de Meester van de Utrechtse stenen Vrouwenkop, werd er nog door versterkt. Deze anonieme beeldhouwer ontleent zijn naam aan een markante stenen *Vrouwenkop* in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht¹². Typerend voor deze Utrechtse beeldhouwer zijn de wat plompe volle vormgeving van zijn figuren en de

sterke accentuering van het bovenste ooglid, dat papegaai-achtig aandoet. Andere kenmerken zijn het plooijtje onder het oog en het bolle voorhoofd, eigenaardigheden die bij het onderhavige beeldje eveneens zijn waar te nemen. Het vertoont enige verwantschap met de grote *Salvator Mundi* in genoemd museum, welk beeld volgens overlevering afkomstig zou zijn van een waterput aan de koorzijde in de kloosterhof van de Mariakerk te Utrecht¹³. Men treft bij beide werken overeenkomst aan in de behandeling van de ogen, het terugvallen van de rechter mouw, de v-plooi van het hemd en de 'metalen' band van de globe¹⁴.

Het patrocinium van de voormalige St. Salvatorkerk te Utrecht heeft ter plaatse de iconografie mede bepaald¹⁵. Wij noemen hier slechts het Salvatorbeeld aan de buitenzijde van de Paus-huize, het reliëf op een balksleutel van de St. Hieronymusschool¹⁶ en de zilveren staf, afkomstig uit de Salvatorkerk, in het Rijksmuseum (afb. 10)¹⁷, die grote verwantschap met het eikehouten beeldje vertoont.

Deze vier onbekende beeldhouwwerken zullen, naar ik hoop, bijdragen tot een beter inzicht in de Noordnederlandse plastiek van vóór de Reformatie.

Noten

¹ B. Oppenheim, *Originalwerke aus meiner Sammlung*, Berlin 1907, Nr. 62, Taf. 32; J. Leeuwenberg, *Oud-Holland* 63 (1948), p. 177, afb. 3.

² P. T. A. Swillens, *De Utrechtse beeldhouwer Adriaen van Wesel*, ca. 1420 – (na) 1489, *Oud-Holland* 63 (1948), p. 149–163; *idem*, *Enige aanvullende mededelingen*, *Oud-Holland* 66 (1951), p. 228–233.

³ De directie van het museum wordt hierbij dank gezegd voor het doen vervaardigen van een foto. Het stuk zal voortaan in het Gruuthusemuseum zelf tentoongesteld worden.

⁴ De kop van een Mariabeeld in een particuliere verzameling te Brussel is eveneens sterk verwant, in mindere mate die van een dergelijk beeldje in het Rijksmuseum; zie Leeuwenberg, o.c., afb. 1, 13 en 14.

⁵ De restauratie geschiedde door de heer R. J. van Wandelen. Het hout toonde geen sporen van oude polychromie of van de krijtlaag. Kennelijk was het op het atelier van Mengelberg afgeloofd.

⁶ De engeltjes van lindehout, waarschijnlijk uit de tweede helft van de XVIIe eeuw, waren eveneens in het Mengelberg-altaar opgenomen. Hun toestand bleek na het verwijderen van de polychromie veel minder gunstig; diverse onderdelen waren hersteld. Mariabeeld en engeltjes zijn thans opgesteld in de voormalige doopkapel.

⁷ In de Nederlanden zit het Kind in de late middeleeuwen veelal op Maria's rechterarm, in tegenstelling tot de Franse en in mindere mate Duitse gewoonten om het Kind op de linkerarm te dragen.

⁸ J. G. Th. Grevenstuk, *De Parochie van de H. H. Cosmas en Damianus te Abcoude tot aan het einde der XVIIIe eeuw*, *Jaarboekje Nijffarlake* 1926, p. 19 e.v. In de kerk bevinden zich, behalve een zeer fraaie vroeg XVIe-eeuwse koorkap en een XVIe-eeuwse gotische orgelkas, twee beelden van Cosmas en Damianus uit de Baroktijd in hun oorspronkelijke polychromie; een grote zeldzaamheid.

⁹ Mevrouw Th. M. Duyvené de Wit-Klinkhamer meent dat het zilvermerk FS, dat er op voorkomt, behoort aan de Amsterdamse zilversmid Frederik van Strant, bekend door het vervaardigen van speelgoed.

¹⁰ Verz. Johannes Noll, *veiling Prestel, Frankfurt a/M.*, 7/8-X-1912, nr. 9, pl. VII (met voorwoord van Georg Swarzenski).

¹¹ Zie afbeelding in dit tijdschrift Jaargang 3 (1955), p. 21.

¹² J. Leeuwenberg, *Oud-Holland* 70 (1955), p. 82 e.v., 74 (1959), p. 79 e.v.; *Aachener Kunstblätter* 34 (1966), p. 175 e.v.

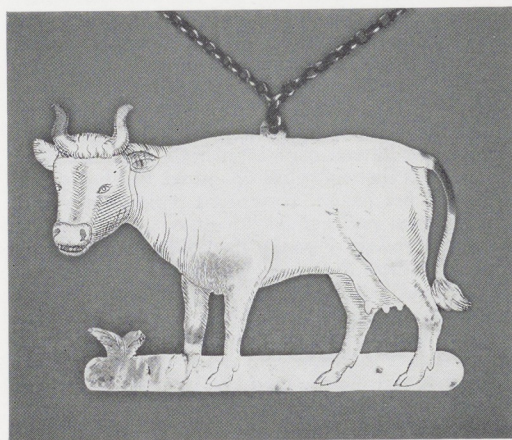
¹³ *Beeldhouwkunst Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht*, 1962, nr. 257, afb. 85.

¹⁴ Vergelijk de Christusfiguur van Jacob Cornelisz van Oostanen op het paneel *Noli me tangere van 1507* in de Staatliche Gemäldegalerie te Kassel (G. J. Hoogewerff, *De Noordnederlandse schilderkunst III*, 1939, afb. 36).

¹⁵ L. J. A. C. Peeters, *Feestbundel F. van der Meer*, Amsterdam 1966, p. 109 e.v., afb. 6.

¹⁶ *Catalogus van het Historisch Museum der Stad, Centraal Museum, Utrecht*, 1928, nr. 1544.

¹⁷ *Catalogus van Goud en Zilverwerken*, 1952, nr. 29.

Afb. 11. Ex voto. Amsterdam, meesterteken van Frederik van Strant. Zilver, 6,7 × 10 cm. R.K. Kerk, Abcoude.